

Радянська економічна інтеграція чи індустріальний колоніалізм?

Автор: Назар Горін, старший науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України"

Подолання політичного та культурного радянсько-імперського спадку — нагальна потреба України. Прагнення мовного, релігійного, топонімічного звільнення тривалий час блокувала економічна залежність від метрополії. Упродовж століть після Переяславської ради 1654 р. Україна поступово втрачала не лише політичну, а й господарську самостійність через запроваджені Московією обмеження у веденні підприємницької та торговельної діяльності, переспрямування митних і податкових надходжень до царської казни, зміну експортних маршрутів українських товарів тощо¹. Найбільшого удару зовнішньоекономічним зв'язкам і розвитку перспективних галузей виробництва (металообробка, виробництво зброї, поташу, скла, паперу тощо) було завдано після поразки україно-шведської коаліції під Полтавою (1709). Відтоді почалася масштабна політика використання українського промислового й аграрного потенціалу для потреб новопосталої Російської імперії (1721). Інтеграція українського господарства до економіки Російської держави мала забезпечувати її посилення та зміцнення міжнародних позицій за рахунок української сировини та робочої сили.

«Царська спадщина»

Модернізація промисловості України в другій половині XIX ст. — на початку XX ст. проводилася також задля задоволення потреб розвитку загальноросійського внутрішнього ринку та збільшення експорту. З метою зміцнення економіки, її технічної та структурної модернізації, а також розвитку нових перспективних галузей промисловості, російський уряд активно стимулював іноземні інвестиції в освоєння родовищ та будівництво нових підприємств на території українських губерній. Завдяки цьому на південному сході України заснували металургійну та кам'яновугільну промисловість, низку потужних машинобудівних підприємств. Напередодні Першої світової війни підприємства цього регіону давали 78% вугілля, 75% залізної руди, 69% чавуну, 67% криці, 56% сталі, 58% прокату та 26% електроенергії всієї імперії, ставши рушієм її індустріального розвитку². На межі століть Україна була одним із найбільших виробників та експортерів цукру, продовольчих і фуражних хлібів, суттєво наповнюючи імперську скарбницю³.

Упродовж другої половини XIX ст. — початку XX ст. на українських теренах була споруджена залізнична мережа, географічна спрямованість і протяжність якої визначалась потребами постачання зерна, вугілля, цукру та залізної руди до інших економічних районів імперії, необхідністю забезпечення вивозу українського хліба до чорноморських, азовських і прибалтійських портів, а також воєнно-стратегічними інтересами Російської імперії.

За підрахунками відомого українського економіста 1930-х років Михайла Волобуєва, з 1893 по 1910 рр. Росія отримала з України майже 3,3 млрд крб до бюджету, а зробила видатків на потреби України за цей час на 2,6 млрд крб, таким чином переправила п'яту частину отриманих доходів на потреби імперської армії та розвиток російського господарства⁴. Тож, попри те, що Україна була одним із найбільш розвинених регіонів Російської імперії⁵, її колоніальний статус був обумовлений розвитком промисловості та транспортної інфраструктури передовсім в інтересах імперського уряду.

Україна — плацдарм для соціалістичного ривка

¹ Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин : монографія / В.В. Небрат, Н.О. Горін та ін. ; за ред. д.е.н. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. 528 с.

² Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж: Нац. вид-во в Європі, 1958. 186 с.

³ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Торговельний баланс України на початку XX ст.: монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 237 с.

⁴ Волобуєв М.С. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2-3.

⁵ Голубничий В.С. Три лекції про економіку України. Мюнхен - Нью-Йорк: Україна і діаспора, 1969. 24 с.

Проголошення більшовиками у грудні 1925 р. курсу на індустріалізацію мало на меті не лише зміцнення промислового потенціалу країни в умовах економічної автаркії та протистояння «капіталістичному оточенню». Марксові мрії про світову революцію та формування всесвітнього союзу пролетарських республік піднесли до рангу державної ідеології та зовнішньополітичного курсу в радянській Росії. На V Конгресі Комінтерну (1924) Григорій Зинов'єв заявив: «Нам доведеться ще завоювати 5/6 земної суші, щоб у всьому світі був Союз Радянських Соціалістичних Республік!»⁶. Утворення СРСР (1922) було першим кроком на шляху до цієї мети.

З початком втілення плану індустріалізації всі підприємства важкої промисловості підпорядкували загальносоюзним органам управління — наркоматам. Фактично це означало не тільки утвердження сталінського погляду на управління економікою (волюнтаризм у визначенні пріоритетів і темпів економічного розвитку, директивне планування, командно-адміністративні методи управління), а й жорстку централізацію, коли розпорядження будівництвом і виробництвом, всіма економічними потужностями і природо-ресурсним потенціалом України відбувалося з-поза її меж, із союзного «центру».

Під час підготовки та розгляду перших п'ятирічних планів розвитку народного господарства українські вчені та працівники [Держплану УРСР](#) аргументували необхідність збалансованого розвитку української економіки, критикували надмірний фінансовий централізм та обґрунтовували концепцію ресурсно-фінансової автономії.⁷ Натомість [союзний Держплан](#) заклав такі параметри та характер розвитку української промисловості, щоби вона стала сировинною та енергетичною підпорою індустріалізації всіх союзних республік, передовсім РРФСР.

Упродовж 1920-х рр. змінився і вектор українського експорту. Протягом 1927–1928 рр. до російських регіонів вивезено близько 89% української продукції, в тому числі хліба, натомість на інші країни припало лише 11% експорту.⁸ Така тенденція надалі лише посилювалась, адже з 1930 р. контроль усієї зовнішньої торгівлі УРСР перейшов у повноваження всесоюзних органів.

За новою системою залізничних тарифів, затвердженою у 1931 р., зі збільшенням дальності знижувалась вартість вантажних перевезень. При цьому встановлювалась доплата за максимальну загрузку вагонів, а для таких вантажів, як кам'яне вугілля, руда, метал, нафта, ліс тощо був встановлений спеціальний понижений тариф, що дотувався із союзного бюджету. Політика пільг і доплат мала на меті сприяти розвитку нових районів та посилити зв'язки промислових центрів з віддаленими та слабо загосподареними територіями Радянського Союзу. Тож ресурси і промисловий потенціал України мали забезпечити формування союзного народногосподарського комплексу на індустріальній основі. По сталевих рейках, виготовлених з криворізької руди на Донецькому металургійному заводі, луганські локомотиви тягли вироблені на Харківському вагонобудівному заводі ешелони, що везли на північ і схід українську сировину, промислову та сільськогосподарську продукцію для зміцнення Радянського Союзу, будівництва нових індустріальних об'єктів, посилення військово-промислового потенціалу першої в світі Країни Рад.

Новобудови союзного значення

Керівництво Радянського Союзу готувалося до війни зі світовим імперіалізмом, тож прагнуло в стислі терміни створити власну потужну промислову базу, здатну, за висловом Валеріана Куйбишева, «у короткий строк перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові».⁹ Потреба у випуску великих обсягів промислової продукції, дефіцит кваліфікованих кадрів та сучасного промислового обладнання зумовили будівництво численних заводів-гігантів, котрі будувались з огляду на загальносоюзні інтереси і не відповідали потребам гармонійного розвитку української промисловості, створюючи галузеві

⁶ V Конгрес Комінтерну. Стенографічний звіт. Москва-Ленінград: Державне видавництво, 1925. С. 9.

⁷ Небрат В.В., Горін Н.О. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 4. С. 112-123.

⁸ Коберський К. Україна в світовому господарстві. Прага: Українська Стрілецька Громада в USA, 1933. 94 с.

⁹ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. Москва-Ленинград: Госиздат, 1928. С. 839.

диспропорції розвитку регіонів УРСР та закладаючи структурні дисбаланси відтворювальних процесів в економіці. Серед сотень споруджених і реконструйованих промислових підприємств можна виокремити такі: найбільший на той час у Європі [Харківський турбогенераторний завод](#); один з найбільших у світі верстатобудівних заводів — [Харківський завод свердлильних і шліфувальних верстатів](#); Харківські ж [тракторний](#) та [електромеханічний заводи](#); [Київський суднобудівний завод](#); [Сумський](#) та [Київський](#) машинобудівні заводи; [Запорізькі автомобілебудівний завод](#) та [завод феросплавів](#); металургійні гіганти світового значення — «[Азовсталь](#)», «[Запоріжсталь](#)» і «[Криворіжсталь](#)»; [Нікопольський південнотрубний завод](#); підприємства Донбасу: Горлівський машинобудівний завод, Харцизький трубопрокатний завод, Микитівський ртутний комбінат, Костянтинівський цинковий завод, Лисичанський содовий завод, Рубіжанський хімічний комбінат і багато інших.

Дніпровський алюмінієвий комбінат (нині [Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат](#)), найбільший свого часу у Європі, випускав хімічний алюміній, силумін і магній і був стратегічно важливим підприємством для союзної оборонної промисловості. Проте необхідний обсяг електроенергії забезпечувала йому Дніпровська гідроелектростанція. Після спорудження її греблі та підйому води були затоплені понад 50 населених пунктів. У Західній Європі на той час така руйнівна для довкілля практика промислового будівництва майже не використовувалась. Українська металургійна та вугільна промисловість продовжували працювати на потреби російських промислових центрів, відтворювались колишні господарські виробничі зв'язки та структури. Кінцевим споживачем численних трудомістких та екологічно-небезпечних виробництв був здебільшого військово-промисловий комплекс, розбудова якого відповідала радянській воєнно-політичній доктрині, та аж ніяк інтересам українців.

Загалом серед радянських промислових підприємств практикувалось три типи кооперування: постачання сировини, деталей та виконання окремих операцій в загальному виробничому процесі. Попри широкий асортимент продукції українських підприємств, у тому числі тракторного, комбайнового й гірничого машинобудування, все ж була значна залежність від ввезення точної механіки, радіотехнічних та автоматичних установок, контрольно-вимірювальної апаратури тощо. Напередодні Другої світової війни в загальносоюзному народногосподарському балансі на частку УРСР припадало більше половини всього видобутку вугілля, чавуну, залізної руди, близько половини випуску сталі, проте замість збільшення переробки цієї продукції вона постачалась на заводи РРФСР, БРСР, Середньої Азії, Закавказзя через систему зустрічних залізничних перевезень, посилюючи економічні зв'язки-залежності між союзними республіками.

Понад дві третини українських промислових виробництв не мали замкнених технологічних циклів виробництва, через що потребували виробничої, часто вкрай нераціональної, кооперації з підприємствами інших союзних республік.¹⁰ Наприклад завод «Азовкабель» у Бердянську отримувал литво з російських Астрахані та Кольчугина, натомість місцевий механічний завод виробляв таке саме литво на експорт, електрокабель відправлявся з московських підприємств на Одеський автоскладальний завод і навпаки — з Одеси на Московський завод автотракторного електроустаткування, що значно підвищувало собівартість кінцевої продукції.

Економічне районування, що було одним із інструментів радянської політики індустріального колоніалізму, мало на меті структурно переплести та узалежнити союзні господарські комплекси, створити «вмонтовані запобіжники» проти будь-яких відцентрових рухів національних республік, зміцнити військовий потенціал Союзу та сприяти поширенню комуністичної ідеології.

Політика вирівнювання «республік-сестер» і зміцнення «сім'ї братніх народів»

У середині 1930-х років розпочинається поступове нарощування темпів розвитку східних союзних республік, обумовлене радянськими воєнними стратегіями та небажанням влади допустити самодостатнього

---

¹⁰ Винар Б. Українська промисловість. Париж - Нью-Йорк - Мюнхен: Перша українська друкарня у Франції, 1964. 397 с.

розвитку економіки Української РСР. Головними теоретиками цієї політики економічного районування та просторового вирівнювання були керівники Ради з вивчення продуктивних сил СРСР та Держплан. Друга світова війна значно прискорила реалізацію започаткованих процесів.

Через наступ німецьких військ на Україну протягом липня–жовтня 1941 р. радянська влада провела масштабну евакуацію промислових підприємств і заводського устаткування на схід, зокрема до Магнітогорська, Златоуста, Кузнецька, Челябінська, Уфи, Свердловська та інших міст. Для прикладу, Харківський тракторний завод був розібраний та вивезений в Алтайський край, де на його базі створений Рубцовський тракторний завод. Все, що не мали можливості вивезти, було зруйновано, затоплено або знищено, зокрема це стосується шахт, устаткування залізничної промисловості, металургійних печей тощо. Загалом з УРСР було евакуйовано понад 1300 великих промислових підприємств, а вивіз устаткування обчислювався десятками тисяч вагонів.¹¹ У місто Нижній Тагіл лише протягом вересня–грудня 1941 р. прибуло 55 тисяч вагонів із устаткуванням машинобудівельної та металургійної промисловості. Після завершення війни тільки невелика частина евакуйованих підприємств була релокована до України, а решта разом з переміщеними працівниками залишилась працювати на сході.

Мобілізаційна модель радянської економіки та політика пріоритетного забезпечення потреб важкої промисловості стали причиною [масового голоду в Україні у 1946–1947 рр.](#) Хоча, на відміну від [голоду 1932–1933 рр.](#), основною причиною була низька ефективність сільськогосподарського виробництва, відсутність техніки та брак робочих рук, але є і спільна глибинна основа — ресурси й урожай і в 1930-х, і в 1940-х розподілялися і використовувалися союзним «центром».

Політика «вирівнювання» регіонів і спроби вирішити продовольчу проблему породили проект освоєння [цілиних](#) і перелогових земель на сході СРСР. Передбачалось розорати в Казахстані, Сибіру, Поволжі та на Уралі понад 43 млн га земель, які раніше не були в сільськогосподарському обробітку. Чи не зайве говорити, що на реалізацію цього масштабного плану залучалися кошти і кадри за рахунок республіки з найвищим рівнем розвитку сільського господарства, традиціями агрокультури і фахівцями-аграріями? Для освоєння цілини Українська РСР тільки у 1954–1955 рр. направила до Казахстану понад 93 тис. механізаторів, будівельників, інженерів, техніків та інших спеціалістів сільського господарства; українськими кадрами було укомплектовано 54 радгоспи. На постійну роботу у казахстанські степи було направлено більше половини випускників українських сільськогосподарських, ветеринарних і зоотехнічних інститутів, технікумів і училищ¹². Споживаючи лівову частку державних інвестицій у сільське господарство, цілинна програма фактично вичерпувала людські та матеріальні ресурси традиційних землеробських регіонів європейської частини СРСР, насамперед — України.

«Сестер» стало більше

Повоєнне відновлення української економіки супроводжувалось переважно інвестиціями в налагодження роботи підприємств, продукція яких тепер мала йти на експорт до країн-членів [Ради економічної взаємодопомоги \(РЕВ\)](#), утвореної у 1949 р. та покликаної конкурувати з країнами, на той час, Європейського економічного співтовариства ([ЄЕС](#)). Експорт цілковито контролювався Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР та орієнтувався на реалізацію політико-стратегічних інтересів союзної держави, яка чітко визначала вектор та номенклатуру вивізної продукції до країн-партнерів із РЕВ, сприяючи розвитку промисловості НДР, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, Польщі та інших країн, зміцнюючи таким чином європейський блок соціалістичних країн.

Номенклатура та географія збуту української продукції постійно розширювалася, і в середині 1980-х років вже понад тисяча українських підприємств здійснювали поставки своєї продукції до 105 країн. Загалом Україна забезпечувала близько чверті союзного експорту, при цьому паливо, метали та мінеральна сировина становили майже половину вивозу, четверту частину складали обладнання та машини (автомобілі, трактори,

¹¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Под ред. А.А. Нестеренко, И.Н. Романенко, Л.Ф. Вирнык. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 555 с.

¹² Бернштейн Л., Горак В. Україна – цілиним землям. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. 82 с.

тепловози, електровози, вантажівки, турбіни, генератори, мотори, електропечі, скребкові конвеєри тощо), а близько десятини — продукція харчової галузі¹³. Отримана валютна виручка перерозподілялась через союзний бюджет вкрай неефективно, до того ж нерідко поставки здійснювались за заниженими цінами або навіть на безоплатній основі, як «братська допомога» народно-демократичним режимам. Проте радянська влада таким чином прагнула продемонструвати світові переваги соціалізму і планової системи господарювання. Коли країни Західної Європи у відповідь на енергетичну кризу середини 1970-х років активізували впровадження у виробництво результатів науково-технічної революції, Радянський Союз збільшив експорт енергоресурсів та сировини, загальмувавши інноваційне оновлення економіки.

Промислові потужності України та її високий експортний потенціал використовувались для підтримки та посилення державного сектору економік соціалістичних країн і країн «третього світу». Додатково радянська влада відправляла до цих країн своїх інженерів і спеціалістів для допомоги в освоєнні отриманого обладнання та його обслуговування¹⁴. Також Радянський Союз приховано масово озброював азійські та африканські країни, часто навіть у борг або на дотаційній основі, задля підтримки національних комуністичних рухів.

Нав'язані номенклатура та напрями експорту Української РСР закріплювали структурні диспропорції її господарського розвитку. У 1984 р. за підтримки СРСР в європейських країнах РЕВ було введено в дію понад сімсот нових підприємств. Таке техніко-економічне сприяння Радянського Союзу значно посилювало його статус лідера країн соціалістичного табору, тобто українське виробництво залишалося засобом зміцнення радянсько-російського впливу та домінування.

Зв'язки, що стали путами

Після розпаду Радянського Союзу і здобуття незалежності впродовж тридцяти років Україна пожинає плоди централізовано-планової інтеграції в єдиний народногосподарський комплекс. Свідченням того, що ця інтеграція була саме колоніальною, є такі риси радянської економічної політики щодо України:

- позбавлення суб'єктності в прийнятті економічних рішень, управлінні та розпорядженні національним багатством;
- використання природо-ресурсного, виробничого та людського потенціалу в інтересах метрополії;
- узалежнення (політичне, економічне, технологічне, фінансове, структурне) шляхом включення в мереживо міжгалузевих і внутрішньогалузевих зв'язків, засобами фінансової централізації та планового розподілу ресурсів і продукції, формування незавершених циклів виробництва;
- відбирання перспективи — структура виробництва і форма господарських зв'язків стали бар'єрами внутрішнього розвитку, визначивши низький потенціал самостійного виходу на зовнішні ринки з кінцевою продукцією, а тому стали вмонтованими в економіку запобіжниками від економічної автономії та державної незалежності.

Сучасними наслідками російсько-радянського індустріального колоніалізму щодо України є аграрно-сировинна спеціалізація національного виробництва та експорту, технологічна й інвестиційна залежність від зовнішніх джерел, «короткі» виробничі ланцюги, що не мають завершеного циклу. Через це Україна не є поки що конкурентоспроможним постачальником ані для внутрішнього, ані для зовнішніх ринків в галузях з високою доданою вартістю виробництва. Вузька спеціалізація та повсюдна стандартизація як характеристики індустріалізму в умовах радянської державної монополії використовувалися для встановлення системи економічної залежності, збереження та відтворення якої суперечить національним інтересам і прямо підриває не лише економічну безпеку, а й спроможність до збройного самозахисту України сьогодні.

Саме радянська спадщина є передумовою низькотехнологічного сировинного експорту (який сьогодні блокує російський агресор), імпортозалежності України (зокрема від поставок з Росії). Головними статтями

¹³ Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х — першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 193-201.

¹⁴ Зверев А.В., Ревякин В.М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. Киев: О-во «Знание», 1986. 47 с.

постачання з Росії до 24 лютого 2022 року були газ, продукти нафтопереробки та хімічної галузі, ядерне паливо та устаткування, що часто виступали інструментами політичного тиску на українську владу та створювали перешкоди в структурній трансформації нашої економіки. Протягом другої половини ХХ ст. до союзних республік Україна експортувала понад 500 млрд м³ газу, що могли б покрити сучасні потреби України в цьому стратегічному ресурсі протягом двох десятиліть. До того ж саме українські фахівці підприємства «Укрбургаз» на поч. 1980-х років провели успішне буріння на Уренгойському родовищі в Західному Сибіру на глибину понад три кілометри, запустивши видобуток газу на найбільшому на той час родовищі у світі і збільшивши експортні спроможності СРСР¹⁵.

Закриття Росією власного ринку призвело до відчутного скорочення обсягів виробництва й експорту українських машинобудівних заводів, ускладнило роботу авіаційної галузі, яка була тісно пов'язана коопераційними зв'язками з російськими підприємствами. У радянські часи на території України було зосереджено близько 17% військово-промислового комплексу, проте не було замкнутого циклу виробництва боєприпасів. До того ж спеціальні сталі, гільзи, детонатори та інші компоненти розроблялись і вироблялись в інших союзних республіках. Тепер саме існування України як суверенної держави поставлено під загрозу, зокрема через залежність від радянських запасів зброї та боєприпасів, які невпинно тануть, і через тісну виробничу кооперацію підприємств воєнно-промислового комплексу, сформовану в СРСР й успадковану Україною. Головною причиною російської збройної агресії є намагання повернути Україну під свій контроль, тим самим забезпечивши реінкарнацію російсько-радянської імперії. Це — пряме продовження економічної політики узалежнення, підкорення та екстракції — політики колоніалізму.

Україна мусить остаточно позбутися колоніальної спадщини, розірвати ці зачаровані совкові пута, щоб стати повноцінним членом світової демократичної спільноти, відкрити собі шлях до вільного розвитку і міжнародної співпраці на засадах взаємоповаги та взаємної вигоди.

---

¹⁵ Країна глибокого буріння. Як українці добували газ для СРСР. *Історична правда*. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73445/>